

ANOTHER

REALITY.

Neil Rader & Mariana Castillo

AFTER

BO BARDI

Wendelien van Oldenborgh

LINA

Cooter and

NL

Deball

Mike

6 april - 3 juli 2016

“I saw the world around me as just immediate reality rather than an abstract literary exercise”.

Lina Bo Bardi

Another Reality. After Lina Bo Bardi

We found a factory with a very beautiful, architecturally important original structure, and no one messed with it... The starting point for the design of the SESC Pompeia Leisure Centre was the desire to construct another reality.

(Lina Bo Bardi, The Architectural Project, 1986)

Na een publiek toegankelijke transformatie van drie weken hebben vrijwel alle werken van de vorige tentoonstelling *Display Show* geleidelijk plaatsgemaakt voor de werken van *Another Reality. After Lina Bo Bardi*. De transformatie bood ons de kans om het publiek te betrekken bij wat normaal gesproken verborgen blijft: het maakproces van de tentoonstelling. Samen met Céline Condorelli bedachten we een dynamische choreografie waarin tijdelijk nieuwe werken zijn getoond op de werken van *Display Show*, waarin ontmantelde ingepakte werken wachtten op transport en waarin kunstenaars hun visie op Lina Bo Bardi deelden tijdens publieke *events*.

Wat de transformatie heel mooi liet zien is dat een tentoonstelling altijd het resultaat is van een collectief proces waarin denken en maken samen op gaan.

Het maakproces was ook iets wat Lina Bo Bardi interesseerde. Zij zag kunst vooral als werk en zo presenteerde ze het ook graag, zonder het gebruikelijke aura dat kunstwerken kan omringen. Bovendien was een eenvoudig vormgegeven gebruiksvoorwerp voor haar niet minder belangrijk dan een schilderij van De Chirico. Een tentoonstelling was voor haar een vorm van communicatie en educatie en zo benaderen we *Another Reality* ook. De tentoonstelling richt niet zozeer op de resultaten maar op de manier waarop Bo Bardi tot die resultaten kwam. We tonen haar ideeën op basis waarvan ze haar gebouwen en meubels ontwierp, affiches en tijdschriften maakte, tentoonstellingen en ensceneringen vormgaf. Dat gebeurt niet alleen door haar eigen werk te laten zien, maar ook door kunstenaars uit te nodigen die het werk van Bo Bardi op een interessante manier benaderen, die haar werk hebben gebruikt, eraan hebben gerefereerd, het hebben geciteerd; kortom die *after* Lina Bo Bardi werken. Op die manier kan het werk opnieuw gelezen worden en worden ervaren als iets van nu.

De tentoonstelling toont Lina Bo Bardi's praktijk door het werk van de zes kunstenaars, Céline Condorelli, Leonor Antunes, Manuel Raeder & Mariana Castillo Deball,

Mike Cooter en Wendelien van Oldenborgh; door tekeningen, foto's en films, boeken en documentatie en door een uitgebreid programma van activiteiten dat ingaat op haar ideeën over tentoonstellen, onderwijs, geschiedenis, spel, design, architectuur en populaire cultuur.

Lina Bo Bardi

“She did not start from zero. She inhaled everything.” José Celso, directeur van het Oficina Theater met wie Lina Bo Bardi nauw samenwerkte, beschrijft haar als een antropologische kunstenaar omdat ze alles in haar omgeving in zich opnam en deze vanuit het hier en nu transformeerde. Marcelo Ferraz, haar naaste medewerker voor lange tijd, herinnert zich dat ze herhaaldelijk zei: ‘Do the semiotic analysis of the reality and only then, begin to work’. Ze leerde hem dat architecten dienstbaar moesten zijn aan de maatschappij. Daarom was bruikbaarheid wel belangrijk en mooi helemaal niet, vertelt Marcelo Suzuki, ook een van de jonge architecten met wie Lina in de jaren tachtig samenwerkte. Architect Edson Elito beschrijft haar uitbundige tekeningen en aquarellen die zijn eigen technische tekeningen voor Teatro Oficina aanvulden met nieuwe gezichtspunten.

Lina Bo Bardi (Rome, 1914 - São Paulo, 1992) laat zich maar moeilijk beschrijven vanuit één perspectief. Ze is weliswaar opgeleid als architect, maar haar werk omvat veel meer dan gebouwen. Haar overtuiging dat architectuur geen doel op zichzelf is, maar een manier om het leven te verbeteren en een

andere realiteit mogelijk te maken ontstaat tijdens de oorlogsjaren in Italië. Daar leert ze kijken naar de manier waarop mensen met de minste middelen, maar met een grote vindingrijkheid oplossingen voor dagelijkse problemen verzinnen. En ze ontwikkelt een gevoeligheid voor het omgaan met en het laten zien van de geschiedenis in het heden. Deze ideeën en vaardigheden neemt ze mee in 1946 als ze met haar man Pietro Maria Bardi naar Brazilië vertrekt.

In Brazilië bouwt ze verder aan een specifiek en genereus oeuvre van gebouwen, woningen, restaurants, tentoonstellingen, stoelen, tijdschriften, teksten, affiches, theater-ensceneringen, juwelen, kostuums en interieurs. Specifiek als tegenhanger van generiek en inwisselbaar: omdat ze altijd vanuit een gegeven situatie werkt, met de middelen die voor handen zijn. Generieus omdat het werk ruimte laat voor gebruikers, maar ook voor verschillende interpretaties. De mens staat in alles centraal, hij is de hoofdrolspeler in de ruimte. Uit haar tekeningen blijkt hoe ze dat menselijke perspectief in brengt: het zijn veelal enceneringen van gebruik of van programma.

In de jaren vijftig leiden Lina en Pietro het Museu de Arte de São Paulo (MASP), dat tijdelijk gevestigd is in een kantoorpand aan de Rua 7 de Abril. Ze experimenteren met verschillende museale opstellingen waarbij het gebruik van de muren wordt vermeden.

Tentoonstellingen zijn vaak educatief van aard en de opstellingen nodigen uit tot het bestuderen van de werken. Een onderdeel van de museologische strategie is het magazine *Habitat: Revista das Artes no Brasil*. Hierin worden niet alleen tentoonstellingen van het MASP besproken, maar het geheel van Braziliaanse architectuur, kunst en cultuur, met zowel aandacht voor het nieuwe ministerie van Onderwijs en Gezondheid in Rio de Janeiro als voor anonieme, volkse kunstvormen.

Een uitnodiging eind jaren vijftig om een serie colleges te geven aan de universiteit van Salvador de Bahia in het noordoosten van Brazilië leidt uiteindelijk tot een verblijf van zo'n zes jaar in deze stad. Lina is als directeur, architect en curator werkzaam bij de musea voor moderne kunst en volkskunst. In Salvador, ooit het centrum van de suiker- en slavenkolonie, ontdekt ze opnieuw de creativiteit van gewone mensen, hun ambachtelijke kennis en de schoonheid van functionele en simpele gebruiksvoorwerpen. Lina legt een collectie aan van alledaagse gebruiksvoorwerpen en lokaal handwerk en zorgt ervoor dat deze niet gemusealiseerd worden tot folklore, maar onderdeel blijven van een levende cultuur. Ze opent ook workshop-ruimtes in de gebouwen gelegen naast het museum en er wordt een School voor Industrieel Ontwerp en Ambacht gevestigd. Het museum als school is haar ideaal. Haar tijd in Salvador leidt ook tot een serie bijzondere tentoonstellingen. In 1959 maakt

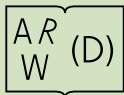
ze voor de Biennale van São Paulo de ensce-nering voor *Bahia no Ibirapuera* waarin verschillende artefacten uit Bahia (van ex-voto's tot beelden en kleden) worden getoond. In 1964 volgde *Nordeste* in Salvador, ter gelegenheid van de opening van het door haar gerestaureerde gebouw voor het museum van moderne kunst (Solar do Unhão), waarin ze de cultuur en de beschaving van het noordoosten toont als alledaagse praktijk. Vijf jaar later, als tijdens de publieke opening van het MASP de (Europese) meesterwerken op de glazen 'ezels' in de lucht zweven, wordt een verdieping lager de alledaagse creativiteit van de Brazilianen zelf gevierd met de tentoonstelling *A Mão do Povo Brasileiro* (The Hand of the Brazilian People). Beide opstellingen zijn pogingen om het westerse elitaire idee van wat kunst is te doorbreken.

Vanwege de complexe politieke situatie moet Lina in 1964 Salvador verlaten en haar werk on-afgemaakt achterlaten. In de jaren tachtig keert ze op verzoek van de burgemeester terug om een restauratieplan voor de stad Salvador te maken. Slechts een klein aantal van de door Lina voorgestelde interventies wordt gerealiseerd, waaronder Casa do Benin, sociale woningbouw en Restaurant Coaty op de Ladeira de Misericórdia. Hier laat ze zien wat ze verstaat onder het begrip 'het historische heden': niet een cultivering van het verleden, maar een activering van de aanwezige ziel, onder andere door het toevoegen van nieuwe (betonnen) elementen.

Ook een restauratie, maar dan heel anders, is SESC Pompeia, een leegstaande olievaten-fabriek waar ze een cultureel centrum met sportaccommodatie realiseert. Dat doet ze vooral door het spontane gebruik dat in de jaren ontstaan is als uitgangspunt te nemen. Ze maakt een gemeenschappelijk huis voor de bewoners van de omringende wijk, waar ze samen kunnen zitten, praten, eten, lezen, maken, kijken, sporten, zonnen, hangen, slapen, schaken, leren, drinken, zwemen, luisteren. Sesc laat zien wat humane architectuur kan zijn, zonder kleinschalig of historiserend te zijn. In die zin is het een culminatiepunt in het oeuvre van Lina. Haar ideeën over gemeenschap en collectiviteit, over tentoonstellen en educatie, over theater en landschap, over de rol van historie en het belang van functionaliteit, over de vorm en het sociale komen hier samen.

Geraadpleegde bronnen

Paul Meurs, *Het werk van Lina Bo Bardi* in: de Architect, 1994 – 5, p 63-67
Zeuler R.M. de A. Lima, *Lina Bo Bardi*, New York, 2013
Interviews met medewerkers van Lina Bo Bardi door het Architectuurmuseum der TU Munchen, t.g.v. de tentoonstelling *Lina Bo Bardi 100. Brazil's alternative path to modernism*, 2014. Deze interviews zijn ook te zien in de entreerimte van Stroom.

Attempts to Read the World (Differently)

“Al minstens 2500 jaar denkt iedere generatie dat nu het moment is aangebroken waarop de veranderingen niet meer te overzien zijn. De uitspraak van de Griekse filosoof Heraclitus ‘Alles stroomt, niets blijft’ is daar een voorbeeld van en alle generaties daarna hebben dat gevoel behouden. Maar al die tijd zijn er ook pogingen ondernomen om samen te navigeren in die onoverzichtelijke wereld.”

René Gude

Stroom Den Haag doet een poging richting te geven in een tijd waarin bestaande structuren onomkeerbaar veranderen. Met *Attempts to Read the World (Differently)* kijken we op zoekende, intuïtieve wijze naar onze huidige wereld, de snelle ontwikkelingen daarin en mogelijke toekomst. We doen dat samen met de kunstenaars Fernando Sánchez Castillo, Céline Condorelli, Dunja Herzog en Neïl Beloufa. Zij zetten de eerste stappen naar een andere lezing, interpretatie en verbeelding van de wereld, een zoektocht naar nieuwe vormen van kennis, informatie en communicatie.

Céline Condorelli geeft haar bijdrage aan *ARW(D)* vorm in een serie tentoonstellingen waarbij het volgende statement leidend is *Our inheritance was left to us by no testament*. Ze ziet de vorm van de tentoonstelling als een manier om met deze erfenis om te gaan en die ons in staat om onze relatie ermee te onderzoeken en te beschrijven.

Na *Display Show* die Céline samenstelde met Gavin Wade over de betekenis van het tonen van ‘dingen’, bedacht ze een choreografie voor de transformatie ervan naar *Another Reality*. Daarnaast maakte ze een ‘geupcyclede’ Lina display: een houten structuur met planten uit Brazilië. Hierop wordt wekelijks ander werk van Bo Bardi getoond. Deze presentatie vormt de opmaat naar een serie nieuwe werken en een tentoonstelling in het voorjaar van 2017 rond het idee van de tentoonstelling als tuin en speeltuin.

Another Reality in progress

Bijdragen

Céline Condorelli
Reality (After Lina Bo Bardi), 2016

Een houten constructie vormt een pergola voor planten: suiker, katoen, rubber, koffie, cacao en tabak. *Reality (After Lina Bo Bardi)* is zowel een voorstudie voor een installatie als een fysiek en conceptueel raamwerk voor deze tentoonstelling, “a poor architecture, not in a sense of impoverished but in the artisanal sense of achieving the maximum communication and dignity with minimal, humble means.”

Voor een tentoonstelling in het Museu de Arte São Paulo (MASP) in 1970, maakte Lina Bo Bardi een houten constructie waarin takken van de koffieplant werden gebruikt. Misschien kan het werk van Lina Bo Bardi niet begrepen worden buiten de context van de productieomstandigheden in Brazilië. Deze worden volledig bepaald door de populariteit van bepaalde gewassen die zowel geassocieerd worden met het kolonialisme als het mondiaal kapitalisme, en verantwoordelijk zijn voor de groei maar ook voor de vernietiging van de economie.

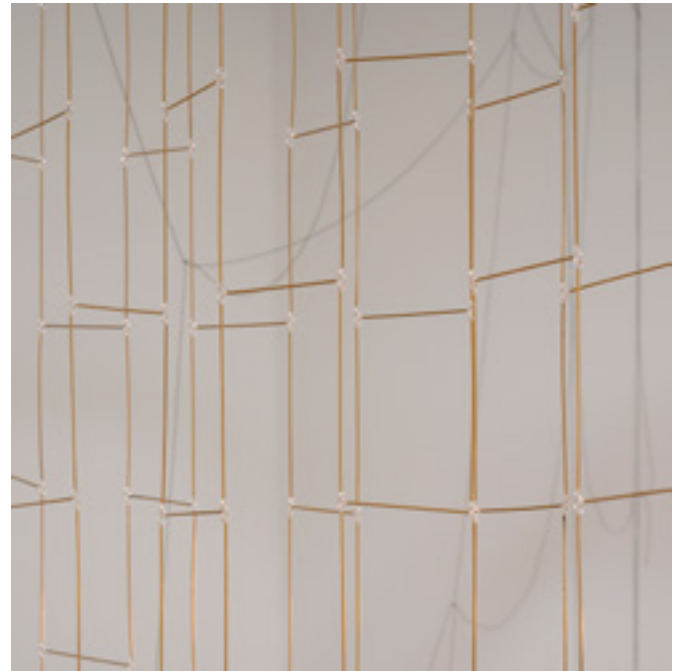
Met betrekking tot haar architectuur vroeg Lina zich af: “Is it valid? Where reality is concerned, we need to establish just which reality the architecture should address. An awareness of a reality goes hand in hand with a political awareness, with regard to both economics and a (...) sense of moral responsibility.”

De realiteit is niet wat daarbuiten is, maar dat wat verstaanbaar, begrijpelijk, leesbaar en zichtbaar is, en bovendien datgene waar men naar wil kijken en bij wil horen. Ik hou van dit standpunt waarbij kennis altijd verbonden is aan een actie en waarbij elke laag van die actie zowel politiek, ethisch en materieel is.

Leonor Antunes
Lina, 2016

Het sculptuur *Lina* is gemaakt van koperdraad en koperen pijpen. In 2008 bezocht ik Casa de Vidro, het woonhuis van Lina Bo Bardi en haar man Pietro dat ze in 1949 ontwierp. Tijdens dat bezoek heb ik verschillende delen van het huis opgemeten. Dit werk bestaat uit een 1:1 reproductie van het parket dat Lina gebruikte voor het achterste gedeelte van het huis, waar zich de privé-vertrekken bevinden.

Ik ben geïnteresseerd in de dialoog tussen bestaande (inheemse) kennis en de moderniteit in Brazilië. De manier waarop een architect als Lina Bo Bardi zich bezighield met de couleur locale, met de Afro-Braziliaanse cultuur en de inheemse gebruiken van het Noordoosten van Brazilië staat in schril contrast met huidige opvattingen over de 'aanwezigheid van het verleden'. Bo Bardi's passie voor nieuwe constructieoplossingen en voor het handwerk van de etnisch complexe bevolking van de verschillende Braziliaanse

regio's, was niet gebaseerd op nostalgie naar de wereld van vóór het modernisme, maar eerder op de voortzetting van een nalatenschap waarbij het kunstwerk representatief is voor een voortdurend proces van betrokkenheid. Dit in tegenstelling tot een opzichzelfstaand statement in de vorm van een object dat utopisch bevroren is in de tijd.

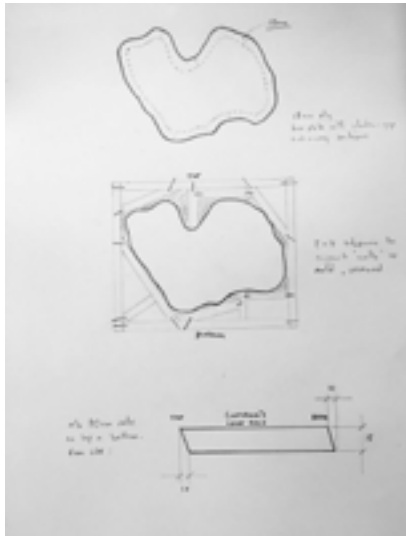

Mariana Castillo Deball & Manuel Raeder
Bichos fantasticos

Lina Bo Bardi werkte vroeg in haar carrière samen met Gio Ponti voor het tijdschrift *Domus* in Italië waarin haar eerste kleurige illustraties werden gepubliceerd.

In de loop der jaren werd haar stijl van tekenen meer geraffineerd. Ze vormen een essentieel onderdeel van haar werk omdat ze totaal niet lijken op de gangbare bouwkundige tekeningen met hun mathematische nauwkeurigheid en aandacht voor architectonische details. De schetsen van Lina zijn wel nauwkeurig in andere opzichten. In haar tekeningen probeerde Lina altijd een sfeer te scheppen waarbij ze als aanvulling op haar plannen bomen, planten, dieren en insecten tekende en binnen haar voorstel aangaf wat de verschillende functies waren en ook een beschrijving gaf van bepaalde elementen. Lina werkte vaak samen met lokale ambachtslieden die haar stoelen of zelfs architecturale elementen maakten, waardoor een productiewijze ontstond die meer verband hield met individueel vakmanschap dan met massaproductie.

De zitsculpturen *Bichos fantasticos* zijn gemaakt van papier-maché door de Haagse kunstenaar Ilse Versluijs. Ze duiken op in de ruimtes van Stroom net als de dieren en insecten in de gebouwen op de tekeningen van Lina Bo Bardi.

Mike Cooter
The Mouth of Hell
 (after Gregório de Matos, Lina Bo Bardi)

Ik werd me bewust van het bestaan van Bo Bardi via haar tentoonstellingsconstructies; raadselachtige en elegante constructies die niet alleen de behoefte aan onnodige architectonische tierelantijnen trotseren, maar ook de aandacht vestigen op de geconstrueerde aard van het tentoonstellen. Bij nader onderzoek ontdekte ik haar formeel gewaagde en politiek consequente artistieke

praktijk waarin ze constructies en omgevingen vormgaf die op subtiele of intensieve wijze een relatie kunnen aangaan met de mensen die ze activeren en gebruiken. Het zijn tijdelijke en permanente constructies die gebouwd zijn voor het koesteren van, en het symbiotisch functioneren met, diverse vormen van gemeenschappelijkheid. De openheid en aanpasbaarheid van deze structuren, in combinatie met de speelse manier waarop zij de modernistische formaliteit op de hak nemen, – in veel van haar constructies doorboren organische vormen de façades van gegoten beton – vormen de basis van het werk dat hier gepresenteerd wordt.

Deze *apertures*, of verwijderingen, werden oorspronkelijk in 2015 gereproduceerd in de vorm van een serie tafels, in dit geval geënt op de ramen van de Sesc Pompeia (São Paulo). Ze werden gebruikt om een aantal kunstwerken en artefacten te presenteren die refereren aan de productiviteit van de leegte en aan de objecten uit onze dagelijkse omgeving. De faciliterende eigenschappen van Bo Bardi's *apertures* worden hier opnieuw ingezet in een reproductie op ware grootte van het 'verwijderde' deel van de façade van het Teatro Gregório de Matos (Salvador de Bahía). Dit raam, dat op foto's de stad omlijst, wordt nu onderdeel van een expliciete encensering voor Lina's werk; en daarmee een praktisch monument voor haar aandacht voor het sociale en haar organische interventies in rigide systemen.

Wendelien van Oldenborgh
Lina Bo Bardi: The Didactic Room

Lina Bo Bardi: The Didactic Room brengt twee kenmerkende eigenschappen uit het werk van Lina Bo Bardi naar voren, rigoreuze formele keuzes en een vrije, genereuze geest. Toen Lina Bo Bardi de collectie van Museu de Arte de São Paulo (MASP) op glas presenteerde was dit een uiting van haar wens kunstwerken te verlossen uit een vaste

interpretatie en om ruimte te bieden voor nieuwe relaties tussen de werken en het publiek. Achter de schilderijen waren labels geplaatst op de maat van het werk zelf, waarop niet alleen de titel van het werk en de gebruikelijke datum en materiaal werden genoemd, maar ook informatie over de kunstenaar of stroming werd vermeld. *Lina Bo Bardi: The Didactic Room* maakt een combinatie van de formele compositie van reproducties van Bo Bardi's glazen ezels waarop schilderijen uit een collectie worden getoond en biedt binnen het visuele spel van kunstwerken en referenties ruimte aan een verscheidenheid van activiteiten. De *Didactische Panelen*, de collages die in de plaats van de oorspronkelijke labels achter de kunstwerken zijn geplaatst, brengen verschillende lagen van formaliteit en vrijheid in gebruik en interpretatie samen. Zo weerspiegelt de installatie ook de tegenstrijdigheden binnen het werk van Lina Bo Bardi en creëert deze ruimte voor wat zij noemde "cultureel burgerschap, op het hoogste niveau beoefend".

In de huidige opstelling, speciaal ontwikkeld voor deze tentoonstelling, zijn de kunstwerken een keuze uit liefdevol samengestelde, lokale privé collecties die volgens mijn interpretatie in relatie staan tot het gedachtengoed van Lina Bo Bardi. De *Didactische Panelen* zijn gemaakt in samenwerking met Grant Watson voor een eerdere opstelling van ditzelfde werk in het Van Abbemuseum in 2010.

Display Show

Another Reality toont sporen van *Display Show*: het behang in de tentoonstellingszaal is van James Langdon & Peter Nencini (*Make Do Mutations*); de schildering beneden op de grijze muren en de blauwe staande muur zijn van Flore Nové-Josserand en waren onderdeel van haar installatie *City Growth Blues*; op de ramen is de compositie te zien van gekleurde vlakken van Céline Condorelli's *After image (Gray and Bayer)*.

Community of Practice

De *Community of Practice*, afgekort CoP, is een werkgroep van jonge architecten, kunstenaars, kunsthistorici en educatiemakers. De leden kwamen tussen december 2015 en april 2016 wekelijks bij elkaar om kennis en ideeën uit te wisselen en vanuit de verschillende disciplines die deze CoP rijk is na te denken over een publiek programma bij de

tentoonstelling. Voor hun bijdrage legt de CoP een link tussen het werk en gedachtengoed van Lina Bo Bardi en dat van architect Aldo van Eyck, gebaseerd op hun gedeelde voorkeur voor een humane architectuur met een menselijke schaal, alsmede hun voorliefde voor beton en het gebruik van eenvoudige elementen met een sociale functie in de openbare ruimte.

De CoP bouwt een dynamisch platform voor een publiek programma, bij voorkeur op de binnenplaats van Stroom, en kiest daarvoor een eenvoudige basis: een betonnen bouwblok. Met deze betonnen bouwblokken kunnen tijdens de tentoonstelling verschillende meubels gemaakt worden - stoelen, krukken, tafels, podia en een bar - die het publiek programma ondersteunen. *After Aldo van Eyck* zijn deze eenvoudige elementen even vanzelfsprekend als uitnodigend in een sociale ruimte en sluiten zij nauw aan bij het publieke programma dat door de CoP is uitgedacht. Deze combinatie zorgt voor een bijzondere link met het werk en gedachtengoed van Lina Bo Bardi, Aldo van Eyck en het grotere idee van '*display as support structure*' dat als een rode draad door de tentoonstelling loopt.

De CoP bestaat uit: Wieger Ambagts, Kaj van Boheemen, Josje Hattink, Jana Mol, Charlotte Thomas, Lesley Wijnands, Rory van Wingerden en is begeleid door Margriet Brouwers (Showroom MAMA).

Colofon

Productie en installatie:

Stroom Den Haag team m.m.v.
Charlotte Thomas (onderzoek),
Ilse Versluijs (productie werk
Mariana & Manuel), André de
Kam, Harold de Bree en Ton
Schuttelaar (bouw & installatie)

Vertaling: Marie-Louise

Schoondergang

Basisontwerp gids: Thonik

Lay-out gids: Stefan van den
Heuvel

Cover: Studio Manuel Raeder

Fotografie: Eric de Vries

Stroom School

Parallel aan de tentoonstelling
vindt een verdiepend programma
plaats van lezingen, rondleidingen
en gesprekken. Voor het program-
ma zie insert of www.stroom.nl

Another Reality. After Lina Bo Bardi

komt tot stand dankzij financiële
bijdragen van Stimuleringsfonds
Creatieve Industrie, Mondriaan
Fonds en gemeente Den Haag.

Met dank aan de bruikleengevers:

Instituto Lina Bo e P.M. Bardi en
Museu de Arte São Paulo (Brazilië),
Architekturmuseum/Pinakothek
der Moderne München (Duits-
land), Air de Paris (Frankrijk),
Van Abbemuseum Eindhoven
(NL) en verschillende particuliere
verzamelaars.

Speciale dank voor de genereuze

*hulp van en inspirerende gesprek-
ken met:* Renato Anelli, Marcelo
Ferraz, Isa Grinspum Ferraz, Pablo
Leon de la Barra, Pablo Lafuente,
Giancarlo Lattoraca, Adriano
Pedrosa, Lígia Nobre, Luiza
Proença, Marcelo Rezende,
Felix Toro, Andres Lepik, Vera
Simone Bader, Jorn Konijn, Paul
Meurs, Max Risselada, Rieke Vos.

stimulerings
fonds
creatieve
industrie

M

[mondriaan
fonds](http://mondriaan
fonds)

Den Haag

Contributions by

Céline Condorelli

Leonor Antunes

Manuel

Stroom
Den Haag

Hogewal 1-9
2514 HA The Hague
www.stroom.nl

AR (D)
W

